

*Н.М. БУНЯК, кандидат економічних наук, директор
Інституту сільськогосподарської мікробіології
та агропромислового виробництва НААН*

Формування ринку насіння зернових колосових

Постановка проблеми. Однією із складових виробництва рослинницької продукції, у тому числі зернових колосових, є насіння. Насіння – це генеративні органи зернових культур, що використовуються для їх відтворення. Сортова належність та якісні характеристики насіння можуть додатково забезпечити товаровиробникові до 25% прибутку врожаю. Для законного використання сорту як об'єкта майнового права інтелектуальної власності слід дотримувати правил, визначених Законом України «Про охорону прав на сорти рослин» [7].

Насіння, зовні маючи майже тотожний вигляд з продукцією, що отримують під час збиральних робіт та доведеної до товарних кондицій продовольчої або фуражної групи, значно різняться ціною за одиницю ваги. Ця відмінність зумовлена в першу чергу напрямом використання. Товарне зерно використовується остаточно, змінюючи форму, продуктом його переробки можуть бути борошно, спирт, крохмаль, корм для худоби тощо. Використання його в господарському обігу приносить додаткову вартість через виробництво продукції, що докорінно відрізняється від початкового вигляду. Насіння, залучене в сільськогосподарське виробництво, забезпечує відтворення подібних форм у значно більшій кількості. Здатність насіння різних сортів і категорій відтворювати різний за кількістю та якістю подібний товар, значною мірою й визначає ринкову ціну насіння. Сорт задіяний у виробництві сільськогосподарської продукції як засіб виробництва через конкретизовану форму, тобто насіння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням економічних аспектів насінництва, зокрема формування ринку на-

сіння зернових колосових, займалися провідні вітчизняні вчені економісти-аграрники – В.Г. Андрійчук, С.С. Бакай [2], В.В. Вовкодав [3], О.В. Захарчук [4,5], П.Т. Саблук, О.М. Шпичак, Ю.О. Лупенко, М.В. Присяжнюк та ін.[1] Л.М. Худолій [9], О.В. Нікішина [10], Є. Шаповал [11] та іноземні дослідники [13-15].

Мета статті – на прикладі озимого жита дослідити питання закономірностей формування сортових ресурсів і просування насіння сортів зернових колосових у виробництво.

Виклад основних результатів дослідження. Ринок насіння зернових колосових – це система економічних відносин, що виникають у процесі забезпечення товаровиробників (сільськогосподарських підприємств) одним із головних засобів виробництва – насінням [1]. Вивчення формування ринку насіння передбачає з'ясування питань закономірностей просування сортів і ролі наукових установ, власників у цьому процесі, визначення суб'єктів господарювання, що беруть участь у формуванні пропозиції насіння, визначення планових обсягів загального виробництва та раціонального співвідношення різних категорій насіння, прогнозування обсягів попиту на нього з урахуванням сортової приналежності, формування обґрунтованої ціни на насіння. Вперше наказом Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 р. № 152 було врегульовано відносини між власником сорту й виробниками насіння та садивного матеріалу затвердженням переліку документів на право виробництва і реалізації насіння [12]. Серед обов'язкових документів, що надають право на виробництво та реалізацію насіння, є завірена копія ліцензійного договору, укладеного між власником сорту і суб'єктом господарювання.

Більшість сортів зернових культур, що створюються в Україні, є закінченими науковими розробками вчених при виконанні ними професійної діяльності. Під час передачі сорту на сортовипробування між науковою установою і селекціонером укладається угода. Особа, яка створила сорт, визнається автором сорту і набуває особистих немайнових прав інтелектуальної власності на сорт. Право на поширення сорту виникає з дати прийняття рішення про державну реєстрацію майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту [8]. Поширення сортів в Україні є справою власників майнового права інтелектуальної власності на поширення та авторів сорту.

На основі аналізу Державного реєстру сортів станом на 20 січня 2012 року можна стверджувати, що сорти жита вітчизняної селекції переважають як за кількістю (80,7%), так і за площами вирощування (90,3%) (табл. 1). Упродовж останніх 12 років виробникам було запропоновано 22 нових сорти, що становить 70,9% до загальної їх чисельності. Сортовий склад динамічно оновлюється. На ринку широко пропонують сорти, створені за кордоном – Пікассо (2009 р.), Екзотик (2010 р.), Аскарі (2010 р.), Агрном (2011 р.), Данковський діамант (2012 р.) та ін. За даними установ, що здійснюють експертизу, на 20.02.2013 року кваліфікаційну експертизу на придатність до поширення в Україні проходять 13 сортів.

1. Власники майнових прав інтелектуальної власності на сорти жита озимого станом на 20 січня 2012 року

Власники майнових прав інтелектуальної власності сортів	Сорти занесені до Реєстру		Площа посіву в сільськогосподарських підприємствах у 2012 р	
	Кількість	%	тис. га	%
Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН	7	22,5	45,4	20,9
Носівська СДС ІСМАВ НААН	6	19,3	81,7	37,6
ННЦ «Інститут землеробства НААН»	3	9,7	44,5	20,5
Інші заявники – 11 у т.ч. заявники сортів іноземної селекції – 4 вітчизняні – 7	15	48,5	45,7	21,0
	6	19,3	20,9	9,7
	9	29,2	24,5	11,3
Всього	31	100,0	217,3	100,0

Джерело: Власні розрахунки на основі Державного реєстру сортів рослин та даних Державної насінневої інспекції.

Аналіз власників прав на поширення сортів жита засвідчив, що їх у 2012 рік було 14, з них 4 – представляли сорти іноземної селекції. Три наукові установи системи Національної академії аграрних наук України займають провідні позиції як щодо кількості сортів, представлених у Реєстрі сортів (51,5%), так і за площею вирощування (79%). Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН з 2000 року запропонував ринку 6 нових сортів – Хасто, Хамарка, Юр'івець, Пам'ять Худоерка та гібриди Первісток і Слобожанець. Щодо площ, які вони займають, можна стверджувати, що лише сорт Хамарка (площа посіву 16,6 тис. га) знайшов поширення на ланах 16 областей і представлений в усіх природних зонах. Поширення гібридів стримується не досить вагомим збільшенням урожайності та до-

триманням залишкового принципу більшістю виробників щодо вирощування жита і, як наслідок, до залишкового принципу при виділенні коштів на придбання насіння жита.

Носівська селекційно-дослідна станція запропонувала ринку чотири сорти жита – Дозор, Синтетик 38, Хлібне, Забава. Нові сорти поширені практично в усіх зонах та областях, за винятком Запорізької, Одеської, Луганської, на площі 60 тис. га. Сорт Синтетик 38 (у 2006 р. внесений до Реєстру), який висівають на площі 45,3 тис. га, найпоширеніший в Україні, адже його вирощують в господарствах 18 областей. Площі під ним є найбільшими порівняно з іншими сортами у 5 областях. Незважаючи на загальне зменшення площі посіву жита у 2012 році на 24 тис. га, збільшено обсяги вирощування сорту на 2,7%. Такого просування сорту вдало-

ся досягти завдяки його надзвичайним адаптивним властивостям, високому рівню про-

дуктивності та виваженій маркетинговій політиці власників майнових прав.

2. Сортовий склад жита озимого в сільськогосподарських підприємствах України за 2010-2012 роки

Показник	2010	2011	2012
Загальна площа посіву в с.-г. підприємствах України, тис. га	223,0	241,5	217,3
Кількість сортів що вирощували с.-г. підприємства	52	42	38
Сорти вітчизняної селекції, тис. га	197,6	225,5	196,3
Сорти іноземної селекції, тис. га	4,5	10,9	20,9
Сорти не занесені в Реєстр, тис. га	20,9	5,1	0,1
Сорти, що мають найбільші площі посіву, тис. га	Інтенсивне 95 – 43,5 Харківське 98 – 37,0 Боротьба – 33,9	Синтетик – 38 – 44,1 Харківське 98 – 36,4 Інтенсивне 95 – 26,5 Боротьба – 26,4	Синтетик – 38 – 45,4 Харківське 98 – 24,5 Боротьба – 20,7 Інтенсивне 99 – 14,4 Інтенсивне 95 – 13,7

Джерело: Власні розрахунки на основі Державного реєстру сортів і даних Державної насінневої інспекції.

На полях сільськогосподарських підприємств вирощують невиправдано велику кількість сортів озимого жита, в тому числі 7 сортів, не внесених до Державного реєстру (табл. 2). За останні три роки їх кількість зменшилася на 27%, однак у 2012 році їх залишилося 38, на посіви 5 основних сортів припадає 55% усіх посівних площ, 14 сортів (37% до загальної кількості) мали площу посіву менше 1 тис. га. Сорти, що займають незначні площі посіву, як правило вирощують в одній області, й таких сортів 11. На нашу думку, негативним моментом є те, що термін їх внесення до Реєстру перевищує 10 років, за винятком сорту Чернігівське. Можна стверджувати, під цими сортами не будуть збільшені площі вирощування. Найбільше таких сортів у Київській області – Веселоподолянське, Київське 86, Київське 93, Харківське 95.

Із сортів іноземної селекції заслуговує на увагу поширення сорту Пікассо (володілець патенту КВС ЛоховГмбХ, Німеччина), занесений до Реєстру в 2009 році та займає площу посіву 15,5 тис. га. Його вирощують господарства 15 областей трьох природно-кліматичних зон.

Вивчення сортового складу жита озимого за терміном внесення до Реєстру засвідчило, що 20 сортів (53% до загальної чисельності сортів) були внесені до Реєстру після 2000 року та займають площу посіву 147,5 тис. га (68%). Сорти, що тривалий час висіваються, а це Боротьба, Інтенсивне 95, Харківське 98, сукупно займають площі посіву 58,4 тис.

га, що становить 27%. Висока частка площ посіву сортів, що тривалий час перебувають у Реєстрі, на нашу думку, є наслідком відсутності уваги з боку спеціалістів до культури жита, якому відводиться другорядна роль і яке можна висівати по гірших попередниках, порушуючи строки сівби, не забезпечуючи технології вирощування, не витрачаючи кошти на придбання насіння і, як наслідок, інертність спеціалістів у процесі пошуку нових високоефективних сортів. На підтвердження цієї тези наведемо кілька фактів. Сорти Арфа та Богуславка були створені на Носівській селекційно-дослідній станції в 1995 році, перший був внесений до Реєстру, а другий – зареєстрований на двох заявників. Первинного насінництва за цими сортами-синтетиками установа не проводила, отже, можна стверджувати, що господарства використовують для висівання насіння надзвичайно низьких генерацій. Загальна площа, яку займають ці сорти, становила у 2012 році 5012 га (2,3%).

Сортові ресурси жита озимого узгоджено з географічним розміщенням селекційних установ. Сорт Клич селекції Інституту Полісся, що розташований в м. Житомир, у Житомирській області висівають на площі 12,2 тис. га (87,8% до загальної площі посіву в Україні), сорт Ірина Волинського ІАПВ в однойменній області висівають на площі 1,4 тис. га, або 84,3% до його загальної площі посіву. Сорти Верхняцької дослідно-селекційної станції Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків є сортами

практично однієї області (Верхняцьке 32, Велетень, Полікросне, Полі 2).

Процес поширення сорту (просування товару насіння певного сорту) неможливий без проведення сертифікації насіння. Процедура сертифікації насіння передбачає здійснення заходів, спрямованих на визначення та засвідчення відповідності сортових і посівних якостей. Головним документом для проведення сертифікації насіння є ліцензійна угода на право поширення сорту. Систему про-

сування сорту на поля сільськогосподарських підприємств розглянемо на прикладі сорту жита озимого Синтетик 38 (табл. 3). Сорт створено на Носівській селекційно-дослідній станції Інституту сільськогосподарської мікробіології та агропромислового виробництва НААН доктором сільськогосподарських наук В.В. Скориком і внесено до Реєстру сортів у 2006 році. Він рекомендований до вирощування в усіх природно-кліматичних зонах.

3. Реалізація насіння сорту жита озимого Синтетик 38 власником майнових прав інтелектуальної власності за укладеними ліцензійними угодами

Рік	Реалізовано насіння, т			Ліцензійні угоди			
	Всього	ДБ	БН	кількість	тонн	БН	СН
2006	1,0	1,0	0	-	-	-	-
2007	37,0	37,0	0	1	80	80	0
2008	212,0	9,5	202,5	13	502	152	350
2009	38,8	1,3	37,5	36	3523	1960	1563
2010	102,0	2,0	100,0	9	583	365	220
2011	16,2	16,2	0	18	1841	458	1383
2012	85,0	0	85,0	15	2272	732	1540

Джерело: Дані бухгалтерського обліку Носівської СДС ІСМА НААН.

У рік районування в установі – оригіна-торі сорту було вирощено та сертифіковано 2,5 т базового насіння, з них 1 т була реалізована Чернігівському інституту агропромислового виробництва та укладено ліцензійну угоду. Фактично широке просування й поширення сорту почалося з урожаю 2007 року. Було укладено 13 ліцензійних угод на виробництво 152 тонн базового та 350 тонн сертифікованого насіння з атестованими господарствами шести областей – Сумської, Харківської, Житомирської, Чернігівської, Рівненської та Львівської. Вагомий внесок у поширенні сорту належить науковим установам системи НААН – Сумському, Рівненському, Чернігівському інститутам АПВ. Найбільшу кількість угод (36) із максимально великим обсягом задекларованого виробництва насіння укладено в 2009 році на 3523 т. Цією кількістю насіння можна було засіяти приблизно 17 тис. га. За даними сортового складу озимого жита в сільськогосподарських підприємствах, що їх оприлюднила Державна насіннева інспекція України в 2010 році, сорт Синтетик 38 займав площу 14,9 тис. га. Через відсутність коштів у державному бюджеті в 2009 році не профінансовано заплановані заходи по програмі «Селекція в рослинництві» у частині компенса-

ції коштів за придбане насіння. Наслідком цього стало скорочення кількості атестованих насінневих господарств у 2010 році, кількість ліцензійних угод зменшилась на 24, а обсяги задекларованого виробництва насіння становили 16,5% до рівня 2009 року. Період, протягом якого здійснювалися компенсаційні виплати частини вартості придбаного насіння, був сприятливим для товаровиробників. Сільськогосподарські підприємства засівали поля насінням нових сортів вищих репродукцій, що сприяло підвищенню росту врожайності та якості продукції.

Всупереч зменшенню ліцензійних угод, з 2010 року починається активне нарощування посівних площ жита озимого сортом Синтетик 38, які в 2011 році становили 44,2 тис. га. Відбувається процес незаконного використання сорту. Кількістю насіння, на яку укладено ліцензійні угоди, в 2011 році можна засіяти приблизно 3 тис. га, в 2012-му – 9,5 тис. га. Залучивши розрахунковий метод можна обчислити, що лише 25% посівів мали законні підстави для вирощування насіння. Як наслідок, 75% потреби в насінні сорту Синтетик 38 сільськогосподарські підприємства забезпечили в обхід законодавчо визначеному обігу насіння.

Висновки. Сортові ресурси жита озимого формуються за рахунок сортів вітчизняної селекції установ НААН. Проте сільськогосподарські підприємства, порушуючи Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» [7], використовують для сівби насіння власного виробництва, без укладення ліцензійних угод із власниками майнового права інтелектуальної власності на поширення сорту.

Останніми роками намітилася тенденція до зростання реєстрації великої кількості сортів іноземної селекції, що в подальшому може призвести до зростання площ їх посівів. У сортовому складі посівів жита широко

представлені сорти з терміном використання понад 15 років, що стримує підвищення рівня продуктивності жита озимого.

Важливо запровадити систему жорсткого відбору сортів рослин для здійснення експорту та імпорту їх насіння. Для сівби доцільно використовувати насіння, що відповідає вимогам державного стандарту за сортовими і посівними показниками та з обов'язковою його сертифікацією. Після проведення відповідних заходів впроваджувати у виробництво сорти та гібриди, адаптовані до агро-екологічних умов, вирощування з цінними господарськими властивостями.

Список використаних джерел

1. Аналіз і прогноз кон'юнктури світових ринків продукції рослинництва / [Шпичак О.М., Лупенко Ю.О., Присяжнюк М.В. та ін.]; за ред. О.М. Шпичака. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 516 с.
2. Бакай С.С. Економіка насінництва / С.С. Бакай. – К.: Урожай, 1977. – 110 с.
3. Вовкодав В.В. Зарубіжні фахівці стверджують, що сортові ресурси України – найкращі в Східній і Центральній Європі / В.В. Вовкодав // *Зерно і хліб*. – 2008. – № 2. – С. 50.
4. Захарчук О.В. Особливості формування національних сортових ресурсів / О.В. Захарчук // *Економіка АПК*. – 2011. – № 12. – С. 117-122.
5. Захарчук О.В. Оцінка вартості сорту рослин як суб'єкта інтелектуальної власності / О.В. Захарчук // *Економіка АПК*. – 2013. – № 2. – С. 86-92.
6. Закон України «Про насіння і садивний матеріал» // *Голос України*. – 2012. – № 208 (5458). – С. 14-15
7. Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.ugsakon.com/documents_7-8/pg-iunwsa/pg4.htm](http://www.ugsakon.com/documents_7-8/pg-iunwsa/pg4.htm).
8. Державний Реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // vet. minagro.gov.ua /node/142](http://vet.minagro.gov.ua/node/142)-Кеш.
9. Худолій Л.М. Економічний механізм формування і функціонування ринку зерна в Україні / Л.М. Худолій. – К.: ІАЕ, 1998. – 212 с.
10. Нікішина О.В. Деформації відтворювальних процесів на ринку насіння зернових культур / О.В. Нікішина // *Економіка харчової промисловості. Науковий журнал ОНАХТ*. – 2012. – № 4 (16). – С. 14-22.
11. Шаповал Е. Госрегулирование рынка: Семян, Семеных... / Евгений Шаповал // *Бизнес*. – 2012. № 41 (1028). – С. 61-63.
12. Наказ Міністерства аграрної політики України від 29 травня 2003 року № 152 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrfood.com/ua/legal/pager.php? Iddoc=431&docl=0-Кеш.
13. Rishi P. Singh. Impacts of Changing Climate and Climate Variability on Seed Production and Seed Industry / Singh R.P., Vara Prasad P.V., Raja Reddy K. // *Advances in Agronomy*. – 2013. – № 118. – P. 49-110.
14. W.C. Lu. Effects of agricultural market policy on crop production in China / Lu W.C. // *Food Policy*. – 2002. – № 27. – P. 561-573.
15. Wu-Yueh Hu. Effect of contract farming on the U.S. crop farmers' average return / Wu-Yueh HU // *Agricultural Economics*. – 2013. – № 59. – P. 195-201.

Стаття надійшла до редакції 11.04. 2013 р.

*